

TURCOLOGICA 79

Essays on Turkish Linguistics

Edited by Sıla Ay, Özgür Aydın,
İclâl Ergenç, Seda Gökmen, Selçuk İşsever,
and Dilek Peçenek

Harrassowitz Verlag

Türkçe-Farsça ilişkilerine ses, biçim ve tümcebilgisi düzeylerinde eşzamanlı genel bir bakış

Süer Eker

Başkent Üniversitesi

1. Giriş

Türkçe ve Farsça, farklı genetik kaynaklardan gelişmelerine karşılık, her iki dilde, evrensel ve rastlantısal benzerliklerin ve yakınlıkların yanı sıra, başlangıcı İslam öncesi dönemlere uzanan uzun süreli temaslar sonucunda, farklı dilbilimsel düzeylerde ortaya çıkan çok sayıda tipolojik yakınlaşmalar vardır (bk. Johanson, 2004).

Klasik Farsça döneminden itibaren erillik-dişillik gibi kimi Aryanca özelliklerini yitiren, gramerce basitleşen Farsça (Perry, 2006), Altay ve Ural dilleri arasında köprü görevi gören Fince, hatta Çuvaşçaya benzer şekilde, farklı tipolojilere sahip Hint-Avrupa dilleri ile Türk dilleri arasında adeta bir bağlantı dilidir. Bu süreçte, Türkçenin “çekici özelliklerin çoğuna sahip bir dil” olmasının yanı sıra, çok yönlü ve karmaşık genel eğilimler, yani evrensel dilbilgisi ve bölgesel eğilimlerin hazırlayıcı, ilişkinin harekete geçirici etkisi ile Farsça, farklı ölçülerde Türkçe tipolojiye yakınlaşmış (bk. Johanson, 2002), Türkçe de biçim, sözdizimi ve söz varlığı düzeylerinde Farsçadan etkilenmiştir. Ancak, Türkçe ve Farsçanın, kimi istisnaların dışında, *temel söz varlığı*, *(ikinci) kişi adı*, *sayı dizgesi*, *çekim* hatta *üretim dizgesi* vb. kısmen güvenilir genetik yakınlık ölçülerinin hiçbirinde bütünüyle uyumlu olmadıklarının altı çizilmelidir. Aynı genetik kaynaktan gelişen diller farklı, farklı genetik kaynaklardan gelişen diller birbirlerinden bağımsız benzer tipolojik özellikler geliştirebildiklerinden, mevcut yakınlaşmaların veya yakınlıkların evrensellik ve rastlantısallık dereceleri dikkatle değerlendirilmelidir.

2. Sesbilgisi notları

2.1 Ünlü dizgeleri

Farsça, asimetrik uzun ve kısa ünlülerden oluşan ünlü dizgesiyle Arapça genel kopyalara kolay uyum sağlar. Yazıda gösterilmeyen üç kısa /e/, /æ/, /o/; yazıda gösterilen üç uzun ünlü /a/, /i/, /u/ ve sesbirimsel ikiz ünlü /ow/ ile (bk. Mahootian, 1997) Farsçanın ünlü dizgesi, Arapçanın ünlü dizgesinden çok farklı değildir. /a/, /i/, /u/ ünlülerinin kısa karşılıklarının bulunmadığı Farsçada, doğal olarak Türkçe ünlülerdeki simetri ve simetrik karşılıklı ilişkileri yoktur. Türkçe için de uzun ünlüler atipiktir.

Türkçe ve Farsçanın uzun süreli ilişkisinde her iki dil de farklı nitelikteki ünlülerin kopyalanmasına karşı dirençli olmuştur. Türkçe, Farsçanın ünlü dizgesinde değişiklik yapamamış, Türkçe için karakteristik /ı, ö, ü/ ünlüleri Farsçaya nüfuz edememiştir. Türkçeden kopyalanan sözcüklerin ünlüleri, nicelik ve nitelik değişiklikleriyle,

Tür. *yaylak* > Far. *yeqlaq* [yeylag] örneğinde olduğu gibi, ilk /a/nın öndamaksıllaşması, ikinci /a/nın uzaması vb. süreçlerle Farsça ses dizgesine uyarlanmıştır.

Farsça da, Türkçenin ünlü dizgesini nitelik bakımından etkileyememiş; ancak, sözcüksel kopyalardaki uzunluklar, gerek yazı dilinde gerekse yerel değişkelerde genellikle kısaltmalarına karşın, Türkçenin ses dizgesinde kopya sesbirimler olarak yerlerini almışlardır.

Modern Farsçada uzun /i/ye karşılık gelen, Türkçe *dev*, *beynamaz* gibi bir iki sözcükteki /e/; tarihsel bir sesbirimin “yây-i mechûle” adı verilen altsesbirimi [ē]den kopyalanmıştır (bk. Ateş, 1976). Bu gelişme, Tacikçe için de karakteristiktir.

2.2 Ünsüz dizgeleri

Her iki dilin ünsüz dizgeleri, yalın ve birbirine yakındır. Arapçanın gelişmiş ünsüz dizgesi, Türkçe ve Farsçanın monoftonglardan oluşan ünsüz dizgelerine basitleştirilerek uyarlanmıştır.

Her iki dilin parça sesbirim dökümlerinde yer alan ünsüzlerden, Türkçe için *x*, *xʷ* ve *j*, Farsça için *q*, atipiktir. *h*, *x*, *j* ünsüzleri muhtemelen, Farsçanın etkisiyle Türkçe ses dizgesine dâhil olmuş, ancak yazı dilinde sınırlı sayıda Türkçe sözde yer alabilmiştir. /c/, /f/ ünsüzlerinin Türkçe sesbirim dökümüne girmesinde, söz başında ikincil /d/, /p/ ve /g/ seslerinin bulunabilmesinde Farsçanın katkısı olabilir.

Farsçada *qaf*, yalnızca alınma sözlerle sınırlı kalmış, söyleyişte *yejn* (Tür. *gayın*) ile birleşmiştir. Dudaksıl *xʷ* ise, modern söyleyişte hissedilmemekle birlikte, bu dile özgü bir seslik ve ortografik gelenek olarak korunmuştur.

2.3 Farsça kökenli kopyalar ve Türkçenin ses dizgesi

Türkçedeki Farsça genel kopyalar, Arapça genel kopyalara göre sayıca az olmakla birlikte, Türkçenin ses dizgesine daha uyumludur. Türkçenin ses dizgesine aykırı biçimbirimler Far. *γol* > Tür. *gül*, Far. *durbin* > Tür. *dürbün* gelişmelerindeki gibi, Türkçe ses dizgesine neredeyse tümüyle uyarlanarak kopyalanmıştır. Birkaç Türkçe sözcükte, Farsça (veya Arapça) uzun ünlülü sözcüklere örnekseme, “Acemane” tavrı, prestijli dilin söyleyiş normlarına yakınlaşma çabalarının izleridir.

2.4 Boşluk doldurucu /y/

Biçimbirimlerin birleşmesi esnasında ünlüler arasında “bağlama” ünsüzü olarak görev yapan /y/nin, Batı Oğuz Türkçelerinde diğer Türkçe değişkelere göre daha önem taşıması, İran dilleri ile bir yakınlaşma örneği olarak değerlendirilir (bk. Johanson, 2006). Farsçada; *miad* > *miyad* ‘gelir, geliyor’, *zendegi-æm* > *zendegi-y-æm* ‘hayatım’ vb. örneklerde olduğu gibi, biçimbirim sınırlarında görülen /y/, uzun /a, i, u/ ünlülerini izleyen kısa ünlülerden önce zorunludur (Mahootian, 1997).

2.5 Ünsüz tekleşmesi ve ikizleşmesi

Genellikle kopyalarda bulunan ikiz ünsüzler her iki dil için de atipiktir. Arapça kopyalarda söz sonundaki ikiz ünsüzler tekleşir; sözcükten sonra ünlü ile başlayan bir öge gelmesi durumunda, Far. *ræd* (< Ar. *redd*), Tür. *ret* (< Ar. *redd*); ancak [ræd:]e *pişnehad*, Tür. *teklifin* [red:]i (teklifin reddi) örneklerinde olduğu gibi, özgün biçimine geri döner:

Ünsüz uzunluğu bulunan Far. *bæççæ* ‘çocuk’, *tikkæ* ‘parça’, *tæppe* (< Tür.) vd. yerli sözcüklerin sayısı azdır ve bu sözcükler söyleyişte *bæçæ*, *tikæ* gibi, kısalma eğilimindedir. İkincil ünsüz uzunlukları, genellikle, sözlü dilde ve ünsüz benzeşmesi yoluyla ortaya çıkar.

2.6 Reduplikasyon (pekiştirme)

Türkçe ve Farsça arasındaki yakınlıkta reduplikasyon’un, önekleme biçiminde, yani söz başında ve soldan sağa ve aynı seslerle, dudak ünsüzleri /m, p/ ile yapılmaları bakımından yakınlık dikkat çekicidir: b/p → m /m/: Far. *bæççæ* > *m-æççæ*, Tür. *çocuk* > *m-ocuk*; Far. *pul m-ul*, Tür. *p-ul* > *m-ul* (bk. Mahootian, 1997). Reduplikasyon, Johanson tarafından Türkçenin özellikleri arasında sıralanmıştır (2002).

2.7 Hece yapısı

Hece sonunda bulunabilen ünsüz çiftlerindeki farklılıklar dışında V, VC, VCC, CV, CVC, CVCC türleriyle hece yapısı her iki dilde aynıdır. Türkçede ve Farsçada, ünlüsüz hece ve CCC-, -CCC vb. türde heceler bulunamaz. CC- ile başlayan kopyalar, VCC-, CVC- türünde hecelere gelişir.

Türkçede ve Farsçada, hece veya söz sonunda bulunabilen ünsüz çiftleri sayıca Arapça kopyalardakinden çok daha azdır. Her iki dil, kopya sözcüklerdeki ses dizgelerine aykırı ünsüz çiftlerinden, “fonotaktik” kurallarla, kurtulma eğilimindedir.

2.8 Parçaüstü sesbirimler

Her iki dilde vurgunun yeri, biçimbirimin vurguyu çekmesine veya itmesine, sözcüğün türüne, kip vb. değişkenlere bağlı veya nedensiz olarak değişebilmekle birlikte, genellikle söz sonundadır. *XUḇ-i* ‘iyisin’, krş. *xuB-Ī* ‘iyilik’ gibi sınırlı örnekler dışında, vurgunun sesbirimsel niteliği, Farsçada, Türkçeye oranla zayıftır.

Her iki dilde tonlamanın sözdizimsel ve anlamsal örgülerinin önemli işlevleri vardır. Örneğin, her iki dilde, tümce içinde vurgulanmak istenen öğede vurgu ve tonlama doruk yapar. Farsçada soru için özel bir biçimbirim yoktur, bu nedenle, Farsçada soru yükselen tonlama ile yapılmak zorundadır. Türkçede de Farsça gibi, soru yükselen tonlama ile yapılabilir. Her iki dilde de, tümcenin başına soruyu güçlendiren Tür. *acaba*, Far. *aya* getirilebilir.

3. Biçimbilgisi-sözdizimi notları

3.1 Genel

Farsça; biçimbilgisel çekimde ve üretimde önekler, basit ve izafetli önileğçer ve içekler bulunmasına karşın, ana çizgileriyle, bükünlüden çok, Türkçe gibi eklemeli bir görünüm sunar. Farsça, biçimbilgisel bakımdan en atipik İran dilidir (Windfuhr, 1987). Türkçe, Johanson tarafından yüksek derecede sentetik bir dil olarak nitelenir (2002). Diğer Hint-Avrupa dillerine benzer biçimde, kısmen sentetik sayılabilecek Farsça, yine Türkçe gibi, istisnaları ve düzensizlikleri az bir dildir.

3.2 Dilbilgisel cinsiyet

Farsça, tıpkı Türkçe gibi yansız-cinsiyet dilidir. Her iki dilde de erkek ve dişi için aynı adlar, adılar ve önadlar kullanılır. Hint-Avrupa ailesi içinde cinsiyet bakımından yansız bir iki dilden biri olan Farsça, bu yönüyle, diğer akrabalarından kesin biçimde ayrılır.

Türk dili ile genetik ve ilişkiye bağlı yakınlıkların en yoğun olduğu Yeni Moğolcada ve Yeni Farsçada aynı gelişmenin görülmesi, yani bu dillerin yansız-cinsiyet-dil durumuna gelmeleri, Türkçenin rolünü gündeme getirmektedir; ancak Johanson'a göre bu rol belirsizdir (2002).

3.3 Adlarda belirlilik/belirsizlik

Her iki dilde de, İngilizce *the*, Arapça *el-* gibi, belirlilik gösteren özel bir işaretleyici yoktur. Sistematik harfitarifin bulunmaması, Johanson'a göre Türkçe için karakteristiktir (2002, s. 31), Farsça, bu özelliği Türkçe ile paylaşır. Ancak, farklı kaynaklardan gelişen eşesli -i sonekleri, Farsçada, adlarda ve ad öbeklerinde belirlilik ve belirsizlik işaretler. Belirsizlik, Türkçede olduğu gibi *yek* 'bir' ile de işaretlenebilir.

3.4 Adlarda tekil/çoğul

Her iki dilde de adlar, tekil ve çoğulluk bakımından yansız olmakla birlikte, çoğul, düzenli soneklerle işaretlenir. Türkçede *eren, kızan, oğlan* vd. klişelerde görülen tarihsel -*An* çokluk ekine benzer biçimde, Farsçada -*an*, canlı varlık adlarının çoğul yapılmasında kullanılır.

3.5 Sayı önadları

Her iki dilde 1'den büyük tam sayıların tamlayan olması durumunda, tamlanan, özel durumların dışında, tekindir. Johanson, bunu, Moğolca ve Ermenice ile birlikte Farsçanın Türkçeye yaklaşması olarak değerlendirir (2002). Her iki dilde de 1'den büyük tam sayıların tamladığı çoğullaştırılmış tamlananlar klişe olarak kullanılabilir: *haft beraderan/yedikardeşler* (takımyıldız), *haft tænan/yediuyurlar* (ashabı kehf) vb.

3.6 Ad/önad/belirteç ayrımı

Önadlar, hem ad hem de belirteç olarak kullanılabilir. Hint-Avrupa dillerinde belirteçler genellikle önadların sonuna getirilen eklerle ya da önadlardaki düzensiz gelişmelerle yapılırken, Türkçede ve Farsçada, ad/önad, önad/belirteç ayrımını sözdizimi belirler, yani sıfatlar belirteç olabilir; ancak, *be zud-i 'süratle'* (YD-çabuk-AY) gibi belirteç yapan biçimbirimler de vardır. Her iki dilde eylemlerle belirteçler arasında yapısal uyum yoktur.

3.7 Kişi ve dönüşlülük adıları

Farsça "T tipi" *to* 'sen' adılı, Hint-Avrupa karakterindedir. Birinci ve üçüncü kişi adılarındaki (Far. *men*, Tür. *ben*; Far. *u*, Tür. *o*) ve üçüncü kişi adılarının çekimlerindeki koşutluklar (Far. *u/an* 'o'; ancak *an-ha/işan* 'hrf. o-ÇĞL', krş. GT *o(l)*; ancak *an-lar* 'hrf. O-ÇĞL') dikkat çekicidir. Farsçada 3. çokluk kişi için ayrı bir adıl yoktur. 3. çokluk kişi, Türkçedeki gibi, *an* 'o' üzerine çokluk ekleri -*ha* veya -*an* getirilerek ifade edilir.

Adılar yerine kullanılan saygı ve alçakgönüllülükle ilgili paradigmlar her iki dilde ortaktır (bk. Ateş, 1976).

Farsça dönüşlülük adlı *χod* (ve görece eskicil *χiř*) ile Türkçe *kendi*’nin iyelik ekleri ile çekimi paraleldir: (*ben*) *kendi-m*, krş. Far. (*mæn*) *χod-æm*, (*sen*) *kendi-n*, krş. Far. (*to*) *χod-et* vd. Her iki dilde de kişi adılarının kullanılması anlamı pekiştirir: Far. *mæn xodæm didæm* krş. Tür. *ben kendim gördüm*.

3.8 Eylem çekimleri ve adıl türü

Farsçada kişi adıları; sözdiziminde adıl, nesne veya iyelik işaretleyicisi olarak görev yapabilir; ancak *özne adılı*, *nesne adılı* ayrımı yoktur. Kişi adıları, zamana ya da eylemlerin geçişli/geçişsiz olmasına bağlı biçimde, özne durumunda ve tümleç durumunda değişmez. Yani Kürtçedeki, şimdiki ve gelecek zamanlarda kullanılan *ez* ‘ben’ ile yine aynı zamanlarda nesne olarak kullanılan *min* ‘beni’ örneğine benzer bir ayrım, Farsçada yoktur (krş. İng. *i-me*, *he-him*, *she-her*). Türkçe ve Farsçada adılar, nesne ve tümleç durumunda aynen kullanılabilir. Ancak, Türkçe adıl çekimlerindeki tarihsel nedenli *ben* + *-a* > *bana*, *sen* + *-a* > *sana* gelişmelerine koşut biçimde Farsçada 1., 2. ve 3. kişilerde *men* ‘ben’ + *ra* ‘nesne durumu belirleyicisi’ > *mæra*, *be* ‘önilgeç’ + *to* ‘sen’/ *u* ‘o’ > *behet* ‘sana’/ *beheş* ‘ona’, örneklerinde olduğu gibi morfofonetik eklenmeler de vardır.

3.9 Ad durumları ve nesne durumu

Türkçe ve Farsça; eylemle doğrudan ya da dolaylı ilişkide bulunan nesne ve tümleçlerin yani ad durumlarının oluşumu bakımından, nesne durumu dışında, birbirinden ayrılır. Farsçada dolaylı tümleçler *be*, *ez*, *der* önilgeçleri ile; yalnızca belirli nesne durumu, sonilgeçli dillere özgü biçimde, sona gelen bağımsız *ra* veya morfofonetik olarak biçimlenen *-ro*, *-o* belirleyicileri ile işaretlenir. Türkçede belirli nesne belirleyicisi sesbilgisel bakımdan kendisinden önceki ögeye bağımlıdır. *ra*, Farsçada sona gelen yegâne tümce ögesi belirleyicisidir, bu yönüyle, Türkçedeki belirli nesnenin kuruluşu ile sözdizimsel düzeyde benzerlik gösterir; ancak, *ra*’nın sözdizimindeki yeri, Türkçedeki kadar mutlak değildir. Belirtisiz nesne, Türkçede ve Farsçada eksizdir.

3.10 İyelik

Her iki dilde de iyelik, kişi adıları ile ilişkisi bulunduğu ve çoğullaştırıcı ögeler taşıdığı anlaşılan bağımlı biçimbirimler, yani Far. *-æm*/Tür. *-Im*, Far. *-emun*/Tür. *-mız* (Far. *can-æm*/ *can-emun*, krş. Tür. *can-ım*/ *can-ımız*) vd. iyelik sonekleriyle yapılır. Ancak kişi adılarının iyelik çekimi farklıdır. Farsça iyelik eklerinin Arapçadaki gibi ikili veya cinsiyete bağlı kategorileri yoktur.

İyelik ekleri, Altay dilleri ve Ural dillerinin yanı sıra, ikili iyelik eklerinin de bulunduğu Sami dilleri için karakteristiktir; ancak bu ekler, genellikle iyelik önadlarının kullanıldığı Hint-Avrupa dilleri için belirleyici değildir. Farsça, bu bakımdan Türkçe tipi gelişme gösterir.

3.11 Soneklerin dizilişi

Farsçada türetme ve çekim işlevindeki sonekler sayıca öneklerden fazla ve işlevseldir. *dan-eř-cu-y-an* (bil.GnZ-AY-AY-YS-ÇĞL) ‘üniversite öğrencileri’ tipik bir eklemelilik örneğidir. Edilgen çatı *řodæn* ‘olmak’ eylemi ile, ettirgen çatı ise *-an-/ ani-* sonekleriyle kurulur; ancak eylemden eylem üretimi, ettirgen çatı ile sınırlıdır. Farsça bu bakımdan Türkçeye benzer biçimbilgisel özellik göstermekle birlikte, ikili, üçlü ettirgenlik çekiminde Türkçedeki esnekliğe sahip değildir. Örneğin, *řodæn* yardımcı eylemi ile oluşturulan

edilgen çatı için özel bir biçimbirim yoktur. Sözcük üretimi, birleştirmelerden sonra, önemli ölçüde soneklere dayalıdır (bk. Mahootian, 1997). Ettirgen çatı, Johanson tarafından Türkçenin karakteristikleri arasında sıralanmıştır (2002).

- (1) res- ‘varmak, ulaşmak’ > res-an- ‘ulaştırmak’ suz- ‘yanmak’ > suz-an- ‘yakmak’

Ad çekiminde ad-çokluk eki-iyelik eki- durum eki sırası aynıdır:

Aşağıdaki tümcede yüklemnin önüne gelen Farsça şimdiki zaman belirleyicisinin dışında, tümce öğelerinin ve bütün biçimbirimlerin sıralanışı Türkçe sıralanışla bire bir aynıdır:

- (2) abejow xor- dæn- æm to-ro æziyæt mi-kon-e(d)?

Bira iç.GnZ ME- 1. T sen-ND eziyet- SP-et-3. T

Bira (harf. ‘arpa suyu’) içmem seni rahatsız ediyor mu?’ (Mahootian, 1997)

Her iki dilde de özne, bir ad ile mastardan oluşan eylem öbeği ve iyelik eki ile oluşturulmuştur. Belirtili nesne her iki dilde adın sonuna gelen belirleyicilerle işaretlenmiştir. Yüklem kümesinde her iki dilde de Arapça kökenli bir ad ile Türkçe ve Farsça yardımcı eylemlerle kurulmuş birer birleşik eylem yer almıştır. Şimdiki zaman belirleyicisi Farsçada yüklemnin başında bulunmasına karşın Türkçede yükleme eklenmiştir. İlgi çekici biçimde her iki dilde de yardımcı eylemin son sesi söyleyişte düşme eğilimindedir. Son olarak, ilk ögesi ortak bir ad, ikinci ögesi anlam kopyası olan birleşik eylem, ilgi çekici biçimde, Türkçede geçişsiz, Farsçada geçişlidir.

Farsça bazen Türkçeden daha ileri düzeyde bir eklemelilik özelliği gösterir. Örneğin, sıfatlarda üstünlük *-tær* ve en üstünlük *-tærin* dereceleri, *soneklere* işaretlenir. Kişi adlarının oluşturduğu nesneler, yalın ya da birleşik geçişli eylemlerin çekiminde kişi ekinden sonra gelen *-eş*, *-et* vd. son eklerle gösterilebilir:

- (3) did- æm-eş dust dar- æm-et did- i- ş?
gör.GÇZ- 1.T-3.T NP dost tut.GnZ- 1.T-2.T NP gör.GÇZ- 2. T- 3.T NP¹
‘Onu gördüm’ ‘Seni seviyorum’ ‘Onu gördün mü?’

Türkçede bazı ergatif dillerin aksine yüklem kümesi sadece *özne-yüklem* bağlantısı ile biçimlenir, nesnenin geçişli yüklem üzerinde etkisi yoktur. Farsça ise nesnenin eylem kümesinin bir üyesi hâline gelebilmesiyle Türkçeden kesin olarak ayrılır. Bu, ileri düzeyde eklemelilik veya ergatif bir nitelik olarak değerlendirilebilir.

3.12 Tamlamalar

Türkçe ve Farsça arasında sözcük öbekleri bakımından da yakınlaşmalar vardır. Örneğin, Farsçada unvan önadları addan önce gelmesine karşın, *Şah Reza* yerine, *Reza Şah* tipik bir Türkçe sözdizimi etkisidir (Perry, 2006). Ancak ad ve önad tamlamalarında izafet, iki dili birbirinden kalın çizgilerle ayırır. Türkçede önadın/tamlayanın sola, Farsçada sağa gelmesi, iki dil için karakteristiktir. Birleşen (İng. enclitic) ilgeçle birbirine bağlanan öğelerden oluşan ad öbekleri yani izafet sözcüksel öğeleri tamlayıcılara, ‘iye’ye veya önölgeçleri adlara bağlar. Farsça izafet, Türkçe sözdiziminde ilgi yapısına karşılık gelebilir. *şæhr-i iran*

> *iran-şəhr* ‘İran ülkesi’ örneğindeki gibi Farsçada *ters çevrilmiş tamlama* adı verilen tamlamalarda, Türkçede olduğu gibi tamlayan öndedir, tamlama esresi kaldırılmıştır.

3.13 Adların yüklemleştirilmesi

Tür. *imek*, Far. *buden* birleşen (İng. Enclitic) nitelikte yüklemleştiricilerdir, doğal olarak zaman, kip, kişi ve sayı gibi eylemsel özellikler taşırlar. Ad tümcelerinde her iki dilde yüklemleştirici 1. ve 2. kişilerde kişi ekleri alırken, 3. kişilerde seçimlik olarak Farsçada *est*, Türkçede, *-Dir* ek-eylemleri gelir; yani 1. ve 2. kişilerde Far. *buden*-Tür. *imek*; 3. kişilerde Far. *est*-Tür. *-Dir* koşutluğu vardır. Türkçe ve Farsça ad tümcelerinin yüklemleştiricilerinin olumlu ve olumsuz biçimleri, kısmen düzensiz yüklemleştiricilerdir:

(4)	ziba-y-æm	ziba-i	ziba-æst	ziba nist-æm
	güzel-1. T	güzel-2. T	güzel-BE	güzel değil-1. T
	‘Güzelim’	‘Güzelsin’	‘Güzeldir’	‘Güzel değil’

Dikkat çekici bir nokta, her iki dilde de 1. ve 2. kişilerde ekeylemin görülmemesidir.

3.14 Biçimbirim kopyaları ve kimi ortak yapılar

Farsça *ber*, *be*, *der*, *ez* önileşçileri, *berdevam*, *behemehâl*, *derdest*, *ez kaza* vb. klişe kopyalarda olduğu gibi, Türkçede üretken olarak kullanılmaz. *be*, *ta*, *ta ki*; ...*DAn*...-*A* (kadar) (< Far. *ez*...*ta be*); gibi Türkçeye doğrudan veya anlam yoluyla kopyalanan veya Tür. *hangisi*//Far. *kodameş* (hangi-3. T) gibi çok sayıda benzer yapı vardır. Ancak bunlar, Far. *-çi* gibi kullanım sıklığı yüksek birkaç örneğin dışında, üretken sözcük yapım araçları değildir. İkilemeler Far. *xəndan xəndan*, Tür. *güle güle* vd. her iki dilde de benzer işlevde ve belirteç olarak kullanılabilir.

3.15 Eylemler ve eylem tabanları

Farsça, kimi Hint-Avrupa dilleri gibi, önileşçilerle yapılan eylemler bakımından zengindir. Adlar ve Farsça *kærdæn*, *şodæn* Türkçe *yapmak*, *etmek* vd. eylemlerle yapılan “hafif eylemler” (İng. Light verbs) her iki dilde yoğun olarak kullanılır. Batı dillerinin bu kullanımı hızlandırıcı etkisi vardır.

Farsça eylemlerin iki ayrı tabanı vardır. Eylem çekimlerinin tümü bu iki taban üzerinde gerçekleşir. Geçmiş zaman tabanları, son derece düzenli; ancak geniş zaman tabanları, kendi içlerinde tutarlı olmakla birlikte, düzensizdir.

3.16 Eylem çekimi

Eylem çekim dizgeleri Türkçede ve Farsçada oldukça gelişmiştir. Çok sayıda yalın ya da birleşik benzer yapı vardır. Biçimbirimlerin sırası ve ilkeler, Türkçe ile aynıdır. Her iki dilin eylem çekim dizgelerinde, Arapçadaki gibi, tekil erillik-dişilik, ikili erillik dişillik, çoğul erillik-dişilik vb. ulamlar yoktur.

Farsça, bildirme ve tasarlama kipleri için yüklem önüne gelen *be*, *mi*: parçacık, *bayestæn* ‘gerekli olmak’, *xastæn* ‘istemek’ *tævanestæn* ‘muktedir olmak’ gibi sözcük düzeyinde dilbilgisel öğelerden yararlanır; ancak kip, kişi vb. ulamların çoğu, Türkçede olduğu gibi, genellikle eylemlere gelen sonekler aracılığıyla işaretlenir. Ana çizgileriyle, dilek, istek, emir; şimdiki ve geniş zamanlar, geniş zaman tabanı; geçmiş zaman, öyküleme,

söylenti, gelecek zaman ve diğer birleşik biçimler, geçmiş zaman tabanı üzerinde çekimlenir. Yüklemelere gelen kimi çekimlik biçimbirimler gevşek biçimde bağlanır. Bu gevşek bağlantı, Türkçe için karakteristiktir (bk. Johanson, 2002), Farsça için de kısmen bu türde bir gevşeklikten söz edilebilir.

Şimdiki zaman işaretleyicisi, sürerlik parçacığı *mi*, Türkçede olduğu gibi, eylemin geçmişte başlayıp hâlen sürdüğünü, gelecekte de sürebileceğini ifade eder. Tamamlanmış eylemleri anlatan basit geçmiş zaman, Türkçede de sınırlı biçimde kullanıldığı üzere, *raeftæm* ‘gittim, gitmek üzereyim’ örneğindeki gibi, tamamlanmak üzere olan bir hareketi de ifade edebilir. Uzak geçmiş zaman, eylemlerin geçmiş zaman tabanlarına ortaç eki *-e* (Tür. *-(I)mış*) ve kişi eklerinin getirilmesiyle; öyküsü, Far. *bud* + *kişi ekleri*, krş. Tür. *-(I)DI* + *kişi ekleri* ile benzer şekilde yapılır. Farsçada, geçmişteki sürerliği, alışkanlığı veya yinelenen eylemleri ifade eden veya koşul kipi olarak kullanılan geniş zamanın öyküsü, şimdiki zamanın öyküsü ve yeterlik, geçmiş zaman tabanlarının önüne gelen, sürerlik işaretleyen *mi* aracılığıyla gerçekleştirilir. Olumsuzluk, yüklemelerden ya da sürerlik işaretleyicisi *mi*’den önce gelen *næ* önilgeciyle yapılır.

Eylem çekimlerinin ve birleşmelerinin neredeyse tümünde, Far. *beguyæm* ‘söylerim, söyleyeyim’, krş. Tür. *diyeyim*, **diyem* örneğinde olduğu gibi yakınlaşmaya bağlı benzerlikler ve ortak modeller vardır. Buyruk/istek çekiminde her iki dilde de geniş zaman tabanına, kişi ekleri gelir ve her iki dilde buyruk ve dilek/istek arasındaki sınırlar çok açık değildir. Farsçada yeterliğin, nadiren de olsa, Türkçedeki gibi *danestæn* ‘bilmek’ eylemi ile yapılabilmesi (bk. Ateş, 1976) vb. başka örnekler eylem çekimlerindeki yakınlaşmanın karmaşık tarihsel boyutuna işaret eder.

Sayısı az olmakla birlikte, *-e* geçmiş zaman (Far. *şod-e*, krş. Tür. *ol-muş*); *-ænde* geniş zaman (*şæv-ænde*, krş. Tür. *ol-an*) ve *-dæni* gibi gelecek zaman (*şo-dæn-i* ‘olacak, olunacak, olmaya layık’, krş. Tür. *olmaklık*) işlevli ortaçlar vardır. Ancak, Türkçe son derece karakteristik zengin ortaç ve ulaçlar dizisiyle, Farsçadan ayrılır.

3.17 Eylem birleşmeleri

Farsça, Türkçe gibi, eylem birleşmeleri bakımından zengindir. Her iki dil arasında çok sayıda ilişkiye bağlı benzer eylem birleşmeleri vardır. Aşağıda konuyla ilgili iki örnek verilmiştir:

- (5) -miş ol:-
kudek ez in tærsid-e baş-ed
çocuk UD-bu kork.GÇZ-ORT ol.GnZ-3. T
‘Çocuk bundan korkmuş olmalı’ (Şahinoğlu, 1997)
- (6) -mişDir:-
amæd- e æst
gel.GÇZ-ORT EE
‘Gelmiştir’

3.18 Tümcenin ögeleri

Farklı dil ailelerine mensup olan her iki dilde bildirme tümcelerinde (Ö)-T-Y tipindeki sözdizimi ortaktır; ancak Farsça için “(Ö)-(Öİ)-(T)/(N)-Y” dizilişi daha uygundur:

Her iki dil de, adıl düşürebilen, yüklem sonda dillerdir. Bir Hint-Avrupa dilinin Ö-T-Y dizilişinde olması ya da bu dizilişteki bir dilde önilegeç bulunması ilgi çekicidir. Özne görevinin yüklem tarafından da temsil edilmesi dolayısıyla kişi adlarının kullanımı seçimlik olabilir.

3.19 Sözdiziminde işlevsel esneklik

Türkçe ve Farsçada sözdizimi esnektir. Ancak bu esneklik işlevseldir. Ö-T-N-Y dizilişindeki Far. *mæn be Mina gol ra dadæm* ve Tür. *Ben Mina'ya çiçeği/gülü verdim*; Far.be *Mina mæn gol ra dad-æm* Tür. *Mina'ya ben çiçeği verdim* örneklerinde her iki dilde de yükleme yaklaşan ögeler vurgulanır (Mahootian, 1997).

3.20 Tümcenin yapısı ve türleri

Farsça; yeterlik, gereklilik, niyet/istek bildiren yapılarda, gelecek zamanda ve birleşik tümcelerde tipik bir Hint-Avrupa dili olarak Türkçeden ayrılır. Örneğin, gelecek zamanda *x^wasten* 'istemek' eyleminin geniş zaman tabanı üzerine kişi ekleri gelir, ardından asıl eylemin geçmiş zaman tabanı ile gelecek zaman oluşturulur.

- (7) xah-æm ræft
iste.GnZ-1. T git.GçZ
'Gideceğim'
- (8) mi-xa-m æræbi yad be-gir-æm
SP-iste.GnZ-1. T Arabi anma IST-al-1. T
'Arapça öğrenmek istiyorum' (Mahootian, 1997)

Sözdizimsel yapılar diğer düzeylere oranla daha az kopyalanmakla birlikte, Farsçanın sağa dallanan *ki*'li tümceleri Türkçede özellikle yazı dilinde günümüze değin işlevsel olmuştur. Asıl öge sözdizimi içinde güçlü biçimde yerini sonda alırken, *ki*'li tümcelerde dizim tam tersine çevrilir. Farsçada birleşik tümcelerde asıl tümce, yardımcı tümceden önce gelir.

- (9) reza goft ke mi-r-e restoran-i ke dışæb ræft
Reza dedi ki SP-git-3. T restoran-BL ki dün gece git-GçZ
'Rıza dün gece gittiği restorana gideceğini söyledi' (Mahootian, 1997)

Eylemsiler yerine, bağlaçlarla kurulan Farsça tipi birleşik tümceler yüzyıllar boyunca Türkçe sözdiziminde yer almasına karşın, istisnalar dışında, Türkçenin iç yapısına bütünüyle nüfuz edememiş, genellikle hazır, klişe söz kalıpları veya yabancılıkları hissedilen ögeler olarak kalmıştır.

var/yok tümceleri: Türkçede *var/yok* ile yapılan tümceler Farsçada, Hint-Avrupa dilleri için tipik olan 'sahip olmak' yani düzensiz *dašten* eylemi ile yapılır: Far. *Pærvîn bæççe ne dare*, Tür. *Pervin'in çocuğu yok*. Ancak bu tür tümcelerde ögeler yine Ö-T-Y dizilişindedir.

3.21 İşaretlenmeyen yer tamlayıcıları

Sözdiziminde Farsçayla Türkçe arasındaki önemli farklardan biri adların yalın durumlarıyla dahi *boro xune* (İST.git ev.YLN) 'Eve git', *çon mæriz bud mund xune* (çünkü hasta i.GçZ

kal.GçZ ev.) ‘Hasta olduğundan evde kaldı’, *bəhram bimarestane* (Behram hastane.EE) ‘Behram, hastanededir.’ tümleçleri ifade edebilmesidir (bk. Mahootian, 1997).

Notlar

- 1 Metinde kullanılan kısaltmalar: 1.T: 1. tekil kişi (kişi veya iyelik eki); 2.T: 2. tekil kişi (kişi veya iyelik eki); 3.T: 3. tekil kişi (kişi veya iyelik eki); AY: ad yapan bağımlı biçimbirim; BL: belirlilik işaretleyicisi; C: ünsüz; ÇĞL: çoğul; EE: ek-eylem; Far.: Farsça; Fr.: Fransızca; GçZ: geçmiş zaman tabanı; GnZ: geniş zaman tabanı; GT: Genel Türkçe; hrf.: harfiyen; İST: emir/istek işaretleyicisi; krş.: karşılaştırınız; ME: mastar eki; N: nesne; ND: nesne durumu işaretleyicisi; NP: nesne parçacığı; ORT: ortaç; Ö: özne; Öİ: önileç; SP: sürerlik parçacığı; SS: sayı sınıflandırıcı; T: tümleç; Tür.: Türkçe; UD: uzaklaşma durumu; ULÇ: ulaç; V: ünlü; YD: yaklaşma durumu (önilegi); YLN: yalın durum;YS: yardımcı ses

Kaynaklar

- Ateş, A. ve Tarzi, A. (1976). *Farsça grameri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Eker, S. (2008). Türk dili tarihinde bir linguistik temas bölgesi olarak Diyarbakır. B. Yediyıldız, K. Tömenendal (Yay.), *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu* içinde (ss. 91–110). Ankara: T.C. Diyarbakır Valiliği, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Johanson, L. (2002). *Structural factors in Turkic language contacts*. Richmond: Curzon Press.
- Johanson, L. (2004). Converging codes in Iranian, Semitic and Turkic. E. A. Csató ve B. Isaksson ve C. Jahani (Yay.), *Linguistic convergence and areal diffusion. Case studies from Iranian, Semitic and Turkic* içinde (ss. 3–31). London, New York: Routledge Curzon.
- Johanson, L. (2006). Historical, cultural and linguistic aspects of Turkic-Iranian contiguity. L. Johanson & B. Christiane (Yay.), *Turkic-Iranian contact areas. historical and linguistic aspects* içinde (ss. 1–14). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Lambton, A.K.S. (1966). *Persian vocabulary*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahootian, S. (1997). *Persian*. London, New York: Routledge.
- Megerdooian, K. (2000). Persian computational morphology. *A unification-based approach memoranda in computer and cognitive science* MCCS-00-320. Erişim, 9 Aralık 2008, <http://crl.nmsu.edu/Research/Projects/shiraz/publications/papers/MCCS320.pdf>
- Öztürk, M. ve Örs. D. (2000). *Mütercim Asım Efendi Burhan-ı Katı*. Ankara: TDK Yay.
- Perry, J. R. (2006). Turkic-Iranian contacts. *Encyclopaedia Iranica*. Erişim, 16 Kasım 2008, <http://www.iranica.com>.
- Şahinoğlu, M. N. (1997). *Farsça grameri*. İstanbul: Kitabevi.
- Windfuhr, G. L. (1987). Persian. B. Comrie (Yay.), *The world's major languages* içinde (ss. 523–546). New York: Oxford University Press.

Her iki dil de, adıl düşürebilen, yüklem sonda dillerdir. Bir Hint-Avrupa dilinin Ö-T-Y dizilişinde olması ya da bu dizilişteki bir dilde önölgeç bulunması ilgi çekicidir. Özne görevinin yüklem tarafından da temsil edilmesi dolayısıyla kişi adlarının kullanımı seçimlik olabilir.

3.19 Sözdiziminde işlevsel esneklik

Türkçe ve Farsçada sözdizimi esnektir. Ancak bu esneklik işlevseldir. Ö-T-N-Y dizilişindeki Far. *mæn be Mina gol ra dadæm* ve Tür. *Ben Mina'ya çiçeği/gülü verdim*; Far.be *Mina mæn gol ra dad-æm* Tür. *Mina'ya ben çiçeği verdim* örneklerinde her iki dilde de yükleme yaklaşan öğeler vurgulanır (Mahootian, 1997).

3.20 Tümcenin yapısı ve türleri

Farsça; yeterlik, gereklilik, niyet/istek bildiren yapılarda, gelecek zamanda ve birleşik tümcelerde tipik bir Hint-Avrupa dili olarak Türkçeden ayrılır. Örneğin, gelecek zamanda *x^wasten* 'istemek' eyleminin geniş zaman tabanı üzerine kişi ekleri gelir, ardından asıl eylemin geçmiş zaman tabanı ile gelecek zaman oluşturulur.

- (7) xah-æm ræft
iste.GnZ-1. T git.GçZ
'Gideceğim'
- (8) mi-xa-m æræbi yad be-gir-æm
SP-iste.GnZ-1. T Arabi anma IST-al-1. T
'Arapça öğrenmek istiyorum' (Mahootian, 1997)

Sözdizimsel yapılar diğer düzeylere oranla daha az kopyalanmakla birlikte, Farsçanın sağa dallanan *ki*'li tümceleri Türkçede özellikle yazı dilinde günümüze değin işlevsel olmuştur. Asıl öge sözdizimi içinde güçlü biçimde yerini sonda alırken, *ki*'li tümcelerde dizim tam tersine çevrilir. Farsçada birleşik tümcelerde asıl tümce, yardımcı tümceden önce gelir.

- (9) reza goft ke mi-r-e restoran-i ke dişæb ræft
Reza dedi ki SP-git-3. T restoran-BL ki dün gece git-GçZ
'Rıza dün gece gittiği restorana gideceğini söyledi' (Mahootian, 1997)

Eylemsiler yerine, bağlaçlarla kurulan Farsça tipi birleşik tümceler yüzyıllar boyunca Türkçe sözdiziminde yer almasına karşın, istisnalar dışında, Türkçenin iç yapısına bütünüyle nüfuz edememiş, genellikle hazır, klişe söz kalıpları veya yabancılıkları hissedilen öğeler olarak kalmıştır.

var/yok tümceleri: Türkçede *var/yok* ile yapılan tümceler Farsçada, Hint-Avrupa dilleri için tipik olan 'sahip olmak' yani düzensiz *daşten* eylemi ile yapılır: Far. *Pærvin bæççe ne dare*, Tür. *Pervin'in çocuğu yok*. Ancak bu tür tümcelerde öğeler yine Ö-T-Y dizilişindedir.

3.21 İşaretlenmeyen yer tamlayıcıları

Sözdiziminde Farsçayla Türkçe arasındaki önemli farklardan biri adların yalın durumlarıyla dahi *boro xune* (IST.git ev.YLN) 'Eve git', *çon mæriz bud mund xune* (çünkü hasta i.GçZ